

372 s. 14. Rozporyadzhennya pro vprovadzhennya pryvatnoyi vlasnosti na zemlyu, nadilennya neyu ukrayins'kykh selyan ta spil'nu vlasnist' nad lisamy i vodoyu [Order on the introduction of private ownership of land, giving it Ukrainian peasants and joint ownership of forests and water]. Litopys UPA. Nova seriya. T. 2. Kyiv-Toronto, 1999. S. 4–5. 15. Stakhiv Ye. Rol' Skhidnoyi Ukrayiny u formuvanni novykh ideyno-politychnykh zasad OUN-B [The Role of Eastern Ukraine in Formation of New Ideological and Political Foundations of the OUN-B]. Ukrayins'ka Povstans'ka Armiya v borot'bi proty totalitarnykh rezhymiv / Holova red. kolehiyi Yaroslav Isayevych, uporyadnyk i vidpovidal'nyy redaktor Yuriy Slyvka (Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist', 11 / Instytut ukrayinoznavstva im. I.Krypyakevycha NAN Ukrayiny). L'viv, 2004. S. 51–55. 16. Stsibors'kyy M. Do ahrarnoyi polityky natsionalizmu [To the agrarian policy of nationalism]. Rozbudova natsiyi. 1928. Ch. 9. S. 332–338.

### Volodymyr Starka

#### AGRICULTURAL TRANSFORMATIONS IN THE CONDITIONS OF TOTALITARIAN REGIMES OF THE 1930S-1940S IN THE DOCUMENTARY HERITAGE OF UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT ON THE TERRITORY OF THE EASTERN GALYCHYNA

*Studying the history of the Ukrainian peasantry, researches get to know the whole history of the Ukrainian. After all, peasantry in Ukraine is the core of the Ukrainian nation and has become the main creator of its history.*

*During the 1930s-1940s, Western Ukrainian peasants were hostage to the agrarian reforms of the Polish, Soviet and Nazi governments. Despite the various methods of agrarian reform, the common in the actions of government officials' actions was a desire to use as much as possible the results of the rural population work. Under conditions of totalitarian regimes, the Ukrainian peasantry cherished the hope that some kind of political force would offer an acceptable method of land reform. One of such forces was the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN).*

*In an effort to get support from the general population, the leaders of the OUN could not avoid the urgent problems of the rural population of Eastern Galychyna, which required the solution of the so-called «land issue» caused by «land hunger» and low agricultural crops of peasant farms.*

*Key words: Organization of Ukrainian Nationalists, agrarian issue, Eastern Galychyna, program principles, agrarian reform, Great Collection.*

УДК 94(477)

Олександр Гулима

#### КОЛАБОРАЦІОНІЗМ КРИМСЬКИХ ТАТАР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

*Охарактеризовано прорахунки та злочини радянської влади, які призвели до проявів колабораціонізму в середовищі жителів Криму під час Другої світової війни. Висвітлено питання про депортацію із Криму етнічних груп та представників кримських татар, на яких покладалася колективна відповідальність за такі прояви. Розкрито наслідки депортації із Криму частини населення для стану його трудових ресурсів.*

*Ключові слова: колабораціонізм, політика, Крим, татари, переселенці.*

Проблема колабораціонізму громадян СРСР у роки Другої світової війни тривалий час спотворювалася радянською історіографією, яка, у дусі марксистсько-ленінської догматики, безапеляційно накладала клеймо «зрадників Батьківщини» та «колабораціоністів», не вдаючись до аналізу причин поведінки як окремих осіб та і цілих народів. Кримські татари одними із перших були віднесені радянськими органами влади до «запроданців, активних пособників і ставлеників німецько-фашистських окупантів», що призвело до трагічних наслідків. На сучасному етапі українського державотворення важливо об'єктивно проаналізувати причини колабораціонізму кримських татар, адже «без знання цієї проблеми неможливий об'єктивний аналіз політики як Німеччини, так і Радянського Союзу в передвоєнний і воєнний періоди» та не можна отримати «... повної відповіді й на історію проблеми антирадянського руху в післявоєнний період, що має вельми актуальне значення» [1].

Розглядаючи причини колабораціонізму кримських татар, необхідно виокремити три чинники: національний, демографічний та економічний.

Насамперед зауважимо, що радянська національна політика у Криму не викликала занепокоєння у кримських татар. Початково місцеві органи влади почали розв'язувати «національне питання» у дусі політики «коренізації» – у Конституції Кримської СРР (1921 р.), поряд із російською мовою державною проголошено й татарську [2, с. 127]. Зроблено вагомі кроки у

підвищенні освітнього і культурного рівня кримських татар: інтенсивно розвивалася мережа навчальних закладів (здебільшого – початкової школи), клубів, бібліотек, видавалися газети рідною мовою. Кримські татари отримали більші, у порівнянні з іншими етнічними групами, асигнування на розвиток культури. Збільшено чисельність представників кримських татар у місцевих радянських органах влади [3, с. 421–422].

Однак результати такої «татаризації» Криму видаються неоднозначними. По-перше, порівнявши показники структури населення Криму в розрізі окремих етнічних груп, згідно із даними перепису населення наприкінці 1926 р. та етнічної структури службовців управлінського апарату на території автономії на початку 1928 р. відзначимо, що хоча татари й становили близько чверті населення півострова, їх питома вага в управлінському апараті не перевищувала 11 % [3, с. 427]. Якщо серед голів сільрад у 1927 р. кримські татари становили 45,3 %, то в 1939 р. – 37 % [4, с. 287]. По-друге, не була послідовною й позиція радянської влади щодо статусу татарської мови: уже у Конституції Кримської АСРР (1929 р.) словосполучення «державні мови» замінені на «загальноживані мови» (конкретизувалися права представників різних етнічних груп на території Криму щодо широкого використання рідних для них мов у громадсько-політичному житті). У Конституції Кримської АРСР (1937 р.) вказана норма стосувалася лише здійснення судочинства деякими етнічними групами.

Болісних ударів татаризації завдали репресії над кримськотатарською інтелігенцією. У 1928–1930 рр. їх жертвами стали майже усі учасники подій часів більшовицької революції та громадянської війни, а ще раніше – кримськотатарська інтелігенція, пов'язана з ісламськими традиціями та вихована на просвітницьких ідеях І. Гаспринського. Після 1930 р. татаризація відбувалася за допомогою тієї кримськотатарської інтелігенції, яка була сформована в умовах радянської дійсності. Утім, багато її представників також стали жертвами репресій [3, с. 429].

Антирадянські настрої серед кримських татар посилювали демографічний чинник: прослідковувалася стійка тенденція до зниження частки татар у складі населення Криму (у 1929–1939 рр. – із 25 % – до 19 % (табл. 1). Окреслена тенденція – наслідок переселенської політики СРСР, яка була невдоволена пропозицією В. Ібраїмова переселити на незаселені землі півострова 100 тис. татар-реемігрантів із країн Близького Сходу та Балкан. Натомість керівництво СРСР інтенсивно заселяло півострів росіянами (частково – українцями), частка яких серед кримчан зросла за цей же період з 52 % – до 64 % (табл. 1), а також готувало передумови для створення на півночі Криму єврейських сільськогосподарських поселень й районів (заплановано розмістити 250–300 тис. єврейських переселенців) [5, с. 90]. Населення Криму в розрізі основних етнічних груп у 1929–1939 рр. подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Етнічна група	Чисельність населення, тис. осіб			Структура населення, %			Темп зростання / скорочення чисельності населення, % (1929 рік = 100):	
	1929 рік	1937 рік*	1939 рік (довідково)	1929 рік	1937 рік	1939 рік	1937 рік	1939 рік
Росіяни	324,4	475,7	558,5	42	48	50	147	172
Татари	196,3	206,0	218,9	25	21	19	105	112
Українці	79,2	128,1	154,1	10	13	14	162	195
Німці	46,1	50,6	51,3	6	5	5	110	111
Євреї	49,1	54,8	65,5	6	5	6	112	133
Інші народності	79,8	81,6	78,2	10	8	7	102	98
ВСЬОГО	774,8	996,8	1 126,4	100	100	100	129	145

Складено за підрахунками автора, здійсненими за даними [6, с. 93–94; 7, с. 95–96; 8].

Провальною видалася й радянська економічна політика. Насамперед зауважимо, що у дореволюційному Криму надлишки продовольчого зерна сягали 8 млн пудів [12, с. 186], що

\* Спеціальним рішенням Раднаркому СРСР перепис 1937 р. визнаний дефектним, осіб (працівників статистики), відповідальних за його проведення, репресовано. Натомість у 1939 р. проведено повторний перепис населення [9; 10, с. 18].

дозволяло експортувати значні обсяги такої продукції. Проте націоналізація землі, здійснена радянською владою, продрозкладка 1920–1921 рр. за неврожайного 1920 р. призвели до того, що зерна не вистачало навіть для посівної (не варто також забувати про негативні наслідки аномальної посухи, у результаті чого із засіяних 570 тис. десятин «загибло» 420 тис. десятин посівів) [13, с. 278]. Валовий збір основних зернових культур у селянських господарствах Криму впродовж 1913–1925 рр. подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Показник	1913 рік	1921 рік	1922 рік	1923 рік	1925 рік
Валовий збір основних зернових культур (пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, просо), тис. пудів	45993	1830	4738	12855	35018
Валовий збір основних зернових культур, пудів в розрахунку на одну особу	63,1	2,5	8,3	22,6	56,1
Валовий збір основних зернових культур, кг в розрахунку на одну особу	1033,5	41,7	136,6	369,8	918,7

Підраховано автором на основі даних [12, с. 37–38, 85; 14, с. 18; 15, с. 66–67].

Як бачимо, ситуація із валовим збором основних зернових культур у селянських господарствах Криму впродовж перших років радянської автономії була катастрофічною. Так, якщо у довоєнному в 1913 р. в Криму на одну особу припадало 1033,5 кг вирощених на півострові основних зернових культур, то у 1921 р. цей показник зменшився майже у двадцять п'ять разів, а в 1922 р. – був у 7,6 разів меншим, ніж у 1913 р. Якщо припустити, що довоєнне значення показника валового збору основних зернових культур в розрахунку на одну особу, наведене у табл. 2, було близьке до оптимального, то стає очевидним, що дефіцит зернових у 1921 р. становив колосальну загрозу для продовольчої безпеки населення півострова.

Однак, попри таку складну тогочасну ситуацію із обсягами збору зернових, а також той факт, що вже із серпня 1921 р. населення півострова голодувало, Всеросійський центральний виконавчий комітет лише в середині лютого 1922 р. визнав Крим регіоном, що потерпає від голоду: у травні 1922 р. голодувало від 350 – до 500 тис. осіб, до серпня чисельність померлих сягнула 86 тис. осіб [13, с. 279].

Про перші «здобутки» радянської колективізації в Криму можна скласти уявлення із тексту поштової телеграми № 38 повноважного представництва ОДПУ в Криму з питань колективізації, підготовки до збирання врожаю (дані на 20 червня 1930 р. – примітка автора) від 28 червня 1930 р., в якій повідомлялося про численні факти вкрай гострої нестачі у колгоспах продовольства та фуражу, масові виступи із вимогою видачі продовольства та навіть самовільний розбір страхового зернового фонду [16].

Подальші заходи радянської влади вражають своєю недалекоглядністю. У тексті додатку до протоколу № 25 засідання політбюро ЦК ВКП(б) «Про продовольчий баланс» від 5 лютого 1931 р. пропонувалося зменшити план видачі продовольчого хліба, у тому числі в Криму – на 1,5 тис. т [16], а із шифрованої телеграми секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева другому секретарю ЦК КП(б)У В. Строганову та голові РНК УРСР В. Чубарю від 22 квітня 1931 р. дізнаємося про те, що ситуація із зерном у Криму «вкрай важка», з огляду на що пропонувалося терміново відвантажити та відправити зерно в Крим [16].

Попри те що розглянуті прорахунки, провали та злочини радянської влади не могли не породжувати негативного ставлення до неї з боку населення Криму, далеко не усі кримчани під час німецько-радянської війни співпрацювали із Німеччиною. Проте не можна не визнати, що спостерігалися досить численні випадки, причому серед колабораціоністів були представники різних національностей, у тому числі й росіяни. Як відреагувала на це Москва?

Уже в перші дні після початку Кримської операції радянських військ у наказі (із грифом «цілком таємно») народного комісара внутрішніх справ СРСР і народного комісара держбезпеки СРСР № 00419/00137 «Про заходи з очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів» від 13 квітня 1944 р. передбачено «очистити» територію Кримської АРСР, у тому числі й від «зрадників Батьківщини і запродавців, активних пособників і ставлеників німецько-фашистських окупантів, учасників антирадянських організацій, бандформувань та інших антирадянських елементів, що надавали допомогу окупантам» [16].

Менш ніж за місяць нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія у листі від 10 травня 1944 р. (із грифом «цілком таємно») про доцільність депортації кримських татар в Узбекистан доповідав про результати дій щодо «...агентури противника, зрадників Батьківщини, посібників німецько-фашистських окупантів і іншого антирадянського елемента», яких, як повідомлялося ним, станом на 7 травня 1944 р. арештовано 5381 особи, і вказано на понад 20 тис. татар, які дезертирували з Червоної армії у 1944 р. [16]. Наступного дня, 11 травня 1944 року, Й. Сталін підписує постанову (із грифом «цілком таємно») Державного комітету оборони (далі – ДКО) № 5859сс «Про кримських татар», у тексті якої вказується, що «...багато [курсив наш. – О. Г.] кримських татар зрадило Батьківщину, дезертирувало із Червоної армії...», вступало у німецькі військові частини, співпрацювало із німецькою окупаційною владою, брало участь у каральних загонах, переслідуваннях та утисках нетатарського населення Криму, а також у підготовці насильницького відторгнення німецькими військами Криму від СРСР тощо [16].

ДКО прийняв рішення «всіх [курсив наш. – О. Г.] татар виселити з території Криму й поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців в районах Узбецької РСР», завершивши процес виселення до 1 червня 1944 р. [16]. Однак операція, що розпочалася 18 травня 1944 р., була завершена вже станом на 16 годину 20 травня, і про її підсумки заступник наркома державної безпеки Б. Кобулов та заступник наркома внутрішніх справ І. Серов повідомляли наркома внутрішніх справ Л. Берію у телеграмі від 20 травня 1944 р.: чисельність вивезених із Кримської АРСР татар – 191044 особи, за час операції арештовано 5989 осіб, вилучено значну кількість зброї та боєприпасів [16]. До чисельності кримських татар, депортованих із Кримської АРСР, очевидно, потрібно додати 8597 кримських татар, депортованих влітку 1944 р. з Української РСР [17, с. 22]. Отож, загальна чисельність кримських татар, депортованих із території Криму та України, становила 199641 особу.

Примусове виселення із Криму більше 200 тис. жителів призвело до загострення проблеми трудових ресурсів, що змусило радянське керівництво заохочувати переселення в Крим, передусім представників сільського населення УРСР та РСФСР. У постанові Ради Міністрів УРСР «Про переселення в колгоспи Кримської області» від 29 грудня 1949 р. № 3893 на виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 5 грудня 1949 р. № 5530 заплановано переселення в Крим 1000 сімей колгоспників із західних областей УРСР і передбачалися, зокрема, списання заборгованостей переселенців за місцем їх виходу (за податками й страховими платежами, обов'язковими поставками державі сільгосппродуктів), безповоротна грошова допомога в сумі 800 крб. на голову сім'ї та по 300 крб. на кожного члена сім'ї, надання кредитів Сільгоспбанку СРСР переселенцям до 12 тис. крб. для відновлення й будівництва житлових будинків і надвірних будівель. Згідно із цією постановою, Міністерство фінансів УРСР мало передбачити в республіканському бюджеті на 1950 р. 2,015 млн крб. на проведення переселення в Кримську область [18, с. 100–102].

Згодом, постановою Ради Міністрів СРСР від 13 червня 1951 р., зобов'язано Сільгоспбанк видавати потребуючим колгоспникам-переселенцям в Кримську область кредити на будівництво житлових будинків і надвірних будівель в розмірі 20 тис. крб. на одне господарство у колгоспах Судакського, Алуштинського, Балаклавського, Куйбишевського, Бахчисарайського, Сімферопольського, Зуйського, Білогірського, Старо-Кримського районів і в колгоспах, що обслуговуються Ялтинським міськвиконкомом, та 16 тис. крб. – у колгоспах інших районів Кримської області, при цьому 40 % суми кредиту покривалося за рахунок держави, а решта – підлягала погашенню впродовж 10 років, починаючи із четвертого року після отримання кредиту; передбачалися також кредити на придбання продуктивної худоби в розмірі до 2 тис. крб. на господарство із погашенням упродовж п'яти років, починаючи із третього року після його отримання [18, с. 132].

Отож, після звільнення Криму від німецької окупації, радянська влада змусила розплачуватися за її довоєнні прорахунки та злочини деякі етнічні групи регіону, здійснивши їх депортацію, що призвело до виникнення проблем, частина з яких не розв'язана й досі.

#### *Список використаних джерел*

1. Окорочков А. В. Антисоветские воинские формирования в годы второй мировой войны: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. М., 2001. 479 с. URL: <http://www.disserscat.com/content/antisovetskie-voinskie-formirovaniya-v-gody-vtoroi-mirovoi-voiny>. (дата звернення: 01.10.2017).
2. Національна безпека України: кримський вектор: зб. документів і матеріалів (1917–2014 рр.). У 5 ч. / упоряд.: Л. Рябошапка, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк; за ред. Л. Рябошапка, А. Луцького. Львів: Ліґа-Прес, 2014. Ч. 1. 901 с.
3. Бикова Т. Кампанія «татаризації» в Криму (1921–1928 рр.) // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / відп. ред. В. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 421–431. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7435-8/978-966-02-7435-8.pdf>. (дата звернення: 01.10.2017).
4. Якубова Л. Як здійснювалася політика коренізації в Криму? // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України; відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 284–288. URL:

[history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf](http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf) (дата звернення: 01.10.2017). 5. Пашеня В. Н. Переселенческая политика в Крымской АССР в 1920-х –1930-х гг.: опыт проведения, проблемы, пути решения // Культура народов Причерноморья. 2005. № 65. С. 85–91. 6. Хаяли Р. И. Крымскотатарский народ в составе населения Крымской АССР (1921–1939 гг.) // Культура народов Причерноморья. 2005. № 65. С. 91–96. 7. Жиромская В. Б., Поляков Ю. А. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги: сб. документов и материалов. М.: РОССПЭН, 2007. 320 с. 8. Демоскоп Weekly. URL: [www.demoscope.ru](http://www.demoscope.ru) (дата звернення: 01.10.2017). 9. Волков А. Г. Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда // Перепись населения СССР 1937 года: История и материалы. М., 1990. С. 6–63. URL: [http://demoscope.ru/weekly/knigi/polka/gold\\_fund08.html](http://demoscope.ru/weekly/knigi/polka/gold_fund08.html) (дата звернення: 01.10.2017). 10. Рудницький О., Левчук Н., Воловина О. та ін. Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні // Демографія та соціальна економіка. 2015. № 2. С. 11–30. 11. Якубова Л. Етнічний вектор у кримській геополітичній системі координат // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / відп. ред. В. Смолій. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 576–587. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7435-8/978-966-02-7435-8.pdf> (дата звернення: 01.10.2017). 12. Весь Крым, 1920–1925: [V-му Всекрымскому съезду Советов]: юбилейн. сб. Симферополь: Изд. КрымЦИКа, 1926. XIX, 572 с. 13. Бикова Т. Що спричинило голод 1921–1923 рр. у Криму? // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України; відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 278–281. URL: [history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf](http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf) (дата звернення: 01.10.2017). 14. Народное хозяйство Крымской области: стат. сб. / ЦСУ СССР. Стат. упр. Крым. обл. Симферополь: Крымиздат, 1957. 272 с. 15. Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год / Изд. Тавр. ГСК ; под ред. секр. ком. [Г. Н.] Часовникова. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1915. 392 с. 16. Архив Александра Н. Яковлева. URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/> (дата звернення: 01.10.2017). 17. Бугай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Ин-т рос. истории РАН. М.: Наука, 2006. 271 с. 18. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): зб. документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блашук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 1092 с.

### References

1. Okorokov A. V. Antisovetskie voinskie formirovaniya v gody vtoroj mirovoj vojny [Anti-Soviet military formations during the Second World War]: dis. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02. М., 2001. 479 s. URL: <http://www.dissercat.com/content/antisovetskie-voinskie-formirovaniya-v-gody-vtoroi-mirovoi-voiny>. 2. Natsional'na bezpeka Ukrainy: kryms'kyu vektor: zb. dokumentiv i materialiv (1917–2014 rr.) [National Security of Ukraine: Crimean Vector: Sb. documents and materials (1917–2014).]. U 5 ch. / uporyad.: L. Ryaboshapko, I. Vdovychyn, V. Hrynychak, A. Luts'kyu, I. Tomyuk; za red. L. Ryaboshapka, A. Luts'koho. L'viv: Liha-Pres, 2014. Ch. 1. 901 s. 3. Bykova T. Kampaniya «tatoryzatsiyi» v Krymu (1921–1928 rr.) // Krym vid antychnosti do s'ohodennya: Istorychni studiyi / vidp. red. V. Smolij. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2014. S. 421–431. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7435-8/978-966-02-7435-8.pdf>. 4. Yakubova L. Yak zdiysnyuvalasya polityka korenizatsiyi v Krymu? // Krym: shlyakh kriz' viki. Istoryia u zapytannyakh i vidpovidyakh / NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny ; vidp. red. V. A. Smolij. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2014. S. 284–288. URL: [history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf](http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf). 5. Pashhenja V.N. Pereselencheskaja politika v Krymskoj ASSR v 1920-h –1930-h rr.: opyt provedeniya, problemy, puti reshenija // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. 2005. № 65. S. 85–91. 6. Hajali R. I. Krymskotatarskij narod v sostave naselenija Krymskoj ASSR (1921–1939 gg.) // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. 2005. № 65. S. 91–96. 7. Zhiromskaja V. B., Poljakov Ju. A. Vsesojuznaja perepis' naselenija 1937 goda: Obshhie itogi: sb. dokumentov i materialov. M.: ROSSPJeN, 2007. 320 s. 8. Demoskop Weekly. URL: [www.demoscope.ru](http://www.demoscope.ru). 9. Volkov A. G. Perepis' naselenija 1937 goda: vymysly i pravda // Perepis' naselenija SSSR 1937 goda: Istorija i materialy. M., 1990. C. 6–63. URL: [http://demoscope.ru/weekly/knigi/polka/gold\\_fund08.html](http://demoscope.ru/weekly/knigi/polka/gold_fund08.html). 10. Rudnyts'kyu O., Levchuk N., Volovyna O. ta in. Demohrafiya shtuchno vyklykanoyi lyuds'koyi katastrofy: masovyy holod 1932–1933 rr. v Ukrayini // Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika. 2015. # 2. S. 11–30. 11. Yakubova L. Etnichnyy vektor u kryms'kiy heopolitychniy systemi koordynat // Krym vid antychnosti do s'ohodennya: Istorychni studiyi / vidp. red. V. Smolij. – Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2014. S. 576–587. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7435-8/978-966-02-7435-8.pdf>. 12. Ves' Krym, 1920–1925: [V-mu Vsekrymskomu s#ezdu Sovetov]: jubilejn. sb. Simferopol': Izd. KrymCIKa, 1926. XIX, 572 s. 13. Bykova T. Shcho sprychynylo holod 1921–1923 rr. u Krymu? // Krym: shlyakh kriz' viki. Istoryia u zapytannyakh i vidpovidyakh / NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny ; vidp. red. V. A. Smolij. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2014. S. 278–281. URL: [history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf](http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf). 14. Narodnoe hozjajstvo Krymskoj oblasti: stat. sb. / CSU SSSR. Stat. upr. Krym. obl. Simferopol': Krymizdat, 1957. 272 s. 15. Pamjatnaja knizhka Tavricheskoj gubernii na 1915 god / Izd. Tavr. GSK ; pod red. sek. kom. [G. N.] Chasovnikova. Simferopol': Tavr. губ. тип., 1915. 392 с. 16. Arhiv Aleksandra N. Jakovleva. URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/>. 17. Bugaj N. F. Narody Ukrainy v «Osoboy papke Stalina» / In-t ros. istorii RAN. M.: Nauka, 2006. 271 s. 18. Krym v umovakh suspil'no-politychnykh transformatsiy (1940–2015): zb. dokumentiv ta materialiv / uporyad.: O. H. Bazhan (kerivnyk), O. V. Bazhan, S. M. Blashchuk, H. V. Boryak, S. I. Vlasenko, N. V. Makov'ska. K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2016. 1092 s.

Olexandr Gulyma

**CELLARIZATION OF CRIMEA TATAR THE YEAR OF THE SECOND WORLD WAR:  
CAUSES AND CONSEQUENCES**

*The failures and crimes of Soviet power were characterized, which led to manifestations of collaboration among Crimean inhabitants during the Second World War. The issue of the deportation of ethnic groups from the Crimea, on which representatives were held collectively responsible for such manifestations, was discussed. The consequences of the deportation from the Crimea of part of the population for the state of its labor resources are revealed.*

*Key words: collaboration, politics, Crimea, Tatars, settlers.*

УДК 94(477)

Володимир Кіцак

**ПРОВЕДЕННЯ ДРУГОГО ЕТАПУ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ЗАКЕРЗОННЯ  
(1 СІЧНЯ – 31 СЕРПНЯ 1945 Р.)**

*У статті проаналізовано перебіг та специфіку депортації українців з території Лемківщини, Холмицини, Надсяння й Підляшшя впродовж січня-серпня 1945 р. Висвітлено діяльність польської цивільної адміністрації та Війська Польського, спрямованих на пришвидшення процесу переселення. Окреслено також масштаби терору польських підпільних формувань, який був одним із найсуттєвіших чинників, що спонукав жителів Закерзоння до переїзду в УРСР. Зазначено, що погана робота транспортних систем суттєво гальмувала процес переселення. Висвітлено також спільну діяльність УПА й АК, спрямовану на припинення депортації українського населення.*

*Ключові слова: східний кордон, депортація українців, Закерзоння, Лемківщина, Холмицина, Надсяння, Підляшшя.*

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що детально вивчити процес депортації українців із Закерзоння неможливо без виділення та аналізу певних етапів депортації.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу опублікованих джерел проаналізовано перебіг та специфіку примусового виселення тисяч українців з їхніх етнічних земель впродовж січня-серпня 1945 р. Проаналізовано всі чинники, що сприяли проведенню депортації чи сповільнювали її.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу довести, депортація українців із території Лемківщини, Холмицини, Надсяння й Підляшшя не була добровільною й проводилась під адміністративним та військовим тиском.

Завданням дослідження є висвітлення основних методів й способів проведення депортації, що їх використовувала польська сторона впродовж січня-серпня 1945 рр., а також специфіка цього етапу депортації українців Закерзоння.

Основу джерельної бази статті складають опубліковані й неопубліковані архівні матеріали.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано рядом вітчизняних та польських науковців, Є. Місилом [4], Г. Мотикою [12; 16], Ю. Макаром [18], А. Совою [8], В. Сергійчуком [11; 13], Є. Пастернаком [17]. Проте висвітлення певних аспектів згаданими дослідниками, тема ще на знайшла повної розробки в окремому науковому дослідженні.

Для України одним із результатів складних міждержавних переговорів, проведених в ході Другої світової війни альянтами стало підписання 9 вересня 1944 р. у Любліні головою Ради Народних Комісарів Української РСР Микитою Хрущовим та керівником Польського Комітету Національного визволення Едвардом Болеславом Осубка-Моравським угоди про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [1, с. 287–293].

Саме переселення офіційно тривало із 15 жовтня 1944 р. – до 15 червня 1946 р. І хоча процес був практично безперервним, у ньому можна виділити декілька етапів, пов'язаних зі ступенем добровільності переселення, кількістю задіяних у процесі чиновників державного апарату, служб внутрішньої безпеки та військ, темпами переселення, які залежали від багатьох суб'єктивних та об'єктивних причин тощо. Більшість вітчизняних дослідників – І. Білас [2, с. 213–233], Ю. Сливка [3, с. 5–25] та ін., прямо чи опосередковано виділяють два етапи.

Перший – відносно добровільний, який тривав з 15 жовтня 1944 р. – до липня 1945 р. Виїзд українського населення відбувався під адміністративним тиском офіційних властей Польщі й терором польського націоналістичного підпілля. Сама «добровільність» цієї міграції ґрунтувалася скоріше на відчаї людей, що рятували своє життя, а не була результатом свідомого вибору. Другий